

A Spielrein-dráma: fikció és valóság*

Két történet

Az első történet hőse egy Lisa Erdman nevű, Bécsben élő félig orosz, félig zsidó származású énekesnő, aki megmagyarázhatatlan fájdalmat érez a bal mellében és a baloldali petefészkében. Betegsége ragyogóan indult művészi pályafutását is kettétörte. Miután az orvosok kizárták eme szimptomák szervi eredetének lehetőségét, Freudhoz került analízisbe, aki hisztériás esetként kezelte őt, és hosszú, fáradságos munkával feltárta a betegség hátterét: a korai szexuális traumákat, az anya korai, tragikus elvesztését, apjához való megromlott viszonyát, serdülőkorában, az orosz forradalom idején elszenvedett súlyos szexuális bántalmazásokat, sikertelen kapcsolatait és kudarcos házasságát, elfojtott homoerotikus vágyakozásait. A kezelés hatására Lisa jobban lett, még a színpadra is visszakerült, de az ominózus fájdalmak sohasem szűntek meg egészen. A pornográfia határát súroló erotikus fantáziáiban Freud egyik fiával töltött hosszú heteket egy tragikus tűz áldozataként elpusztult „fehér hotelban”; erről szóló költeményét egy Don Giovanni partitúrában rejtette el.

A harmincas években, a sztálini terror időszakának kellős közepén visszatért szülőföldjére, Ukrajnába, az akkori Szovjetunióba, Kijevbe. Férjét a Gulágon ölték meg. 1941-ben a németek elfoglalták Kijevet, és az ukrajnai zsidókat tömegével hurcolták a Babij Jarhoz, a város közelében lévő hatalmas szakadékhoz, ahol kivégezték őket. Ide került Lisa Erdman és családja is. Lisát sok más sorstársával együtt belelőtték a szakadékba, de nem halt meg azonnal. Az aznapi tömeggyilkosságok végeztével a németek ukrán segítőkkel együtt végigjárták a helyszínt, és a még lélegző sebesülteket lelőtték vagy agyonverték. Az egyik ukrán, amikor észrevette a még élő Lisát, hatalmasat rúgott bal mellébe, majd a hasába, s amikor látta, hogy az asszony még mindig él, szuronyát a lába közé döfte, s ezzel véget vetett életének.

A második történet hőse egy jómódú rosztovi zsidó családból származó, tizenkilenc éves lány, aki 1904 augusztusában súlyos neurotikus és hisztériás tünetekkel kerül be a Zürich közelében lévő Burghölzli klinikára, ahol egy fiatal orvost, C. G. Jungot bízták meg kezelésével. Hisztériás tüneteit súlyos kisgyermekkori

* A tanulmány az NKFI-EPR K. 124192. sz. projektje keretében készült, eredetileg a Hetényi Zsuzsa 60. születésnapjára szánt kötet számára (amely még nem látott napvilágot). Köszönet Hetényi Zsuzsának, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a szöveget.

bántalmazás, valamint húgának tragikus halála okozta. A klinika ápolójaként végrendeletet írt, amely így kezdődik: „Én is ember voltam egyszer. Sabina Spielrein volt a nevem.” A végrendeletében bizarr kéréssel fordul az utókorhoz: azt kéri, hogy halála után fejét válasszák le testéről, a koponyáját adják az egyetemnek, helyezték el egy üvegtartályban, amit örökzöld virágokkal díszítsenek fel. A tartályra tegyenek egy feliratot orosz nyelven: „És hadd játsszon az ifjú élet a sír bejáratánál, és hadd ragyogjon örök szépségében a közönyös természet.” (idézi Sells 2017, 12.)¹ 1905 júniusában elbocsátották, majd nem sokkal később felvették a zürichi egyetem orvosi fakultására. Hisztériás betegsége azonban korántsem szűnt meg, így Jung páciense analitikus díványának visszajáró kliense maradt. Hogy pontosan mi történhetett azon a díványon, annak részleteit nem tudjuk, de a kezelés folyamán tagadhatatlanul szoros érzelmi kapcsolat, erőteljes erotikus vonzalom alakult ki Jung, a példás életű, nő, többgyermekes svájci polgár és az orosz orvostanhallgató lány között. A botrányokkal fenyegető indulatáttételes kapcsolatnak évekkel később Freud fellépése vetett véget. A lány 1911-ben elvégezte az orvosegyetemet, Zürichből Bécsbe költözött, ahol a pszichoanalitikus egyesület tagja lett. Később Berlinben, majd újra Bécsben élt. Közben férjhez ment egy emigráns orosz orvoshoz, akitől kislánya született. Férje az első világháború kitörésekor visszament Oroszországba, Sabina pedig lányával együtt visszatért Svájcba. Először újra Zürichben, majd 1920-tól Genfben lakott, ahol pszichoanalitikusként dolgozott. 1923-ban visszatért Oroszországba, ahol újra együtt élt férjével, és még egy leánygyermek született. Először Moszkvában, majd szülővárosában, a Don melletti Rosztovban dolgozott pszichoterapeutaként mindaddig, amíg ez egyáltalán lehetséges volt a Szovjetunióban. Férje meghalt, fivéreit a Gulágba hurcolták, ahol megölték őket. 1942 augusztusában a német megszálló hatóságok összegyűjtötték a rosztovi zsidókat. Egy SS-Sonderkommando Sabina Spielreint és két leányát, Renatát és Evát, a városban élő összes többi zsidóval együtt a város közelében lévő Kígyószorosba (Zmijevszkaja Balka) hurcolta, ahol meggyilkolták és jelöletlen tömegsírokba temették őket.

Lisa Erdman D. M. Thomas angol író *A fehér hotel* című, 1981-ben megjelent regényének főhőse (Thomas 1981, magyarul 1990). Története fikció, különféle narratív pozíciókból elbeszélve: harmadik személyű elbeszélésként, Lisa erotikus költeményeként, Freud esettanulmányaként, Lisa és Freud levelezéseként. A fiktív esettanulmányban az író valóságos freudi esettanulmányok („Dóra”, „Farkasember” stb.) különféle motívumait és Freud életének egyes tényeit is felhasználja. A regényben *fiktív* – de valóságos levélrészleteket is tartalmazó – leveleket olvashatunk Freud és Ferenczi Sándor, illetve Freud és kollégája, Hanns Sachs között.

Egy pszichoanalitikus „próbaeset”

Lisa Erdman történetével ellentétben a Sabina Spielrein nevű lány története ízig-
vérig *valóságos* történet, amelynek vázát részben Jung és Freud 1974-ben megjelent,

¹ Idézet Puskin „Ha népes utcákon bolyongok...” (1829) kezdetű verséből. „A síromnál az ifjú élet / Virágozzék örökkön át /, S az egykedvű, örök természet / Ragyogjon győztesen tovább.” Ford. Galgóczy Árpád. (Hetényi Zsuzsa utólagos jegyzete.)

valóságos levelezéséből (McGuire 1974), részben pedig Spielrein 1977-ben megtalált naplójából és leveleiből ismerjük. A naplót, továbbá Junggal és Freuddal folytatott levelezését egy olasz Jung-kutató, Aldo Carotenuto fedezte fel – mégpedig annak a genfi épületnek a pincéjében, amely korábban az Édouard Claparède által vezetett Jean-Jacques Rousseau Intézetnek, a modern gyermek- és fejlődéslélektan egyik első műhelyének adott helyet. Ebben az intézetben dolgozott Sabina Spielrein is. Kollégája volt többek között az ifjú Jean Piaget, a később híressé vált gyermekpszichológus, akinek egy ideig analitikusa is volt. Amikor valóban úgy határozott, hogy – elsősorban magánéleti okokból – egy időre visszaköltözik szülőhazájába, Svájcban való távozása előtt a naplót és a leveleket munkahelyén, a Rousseau Intézetben hagyta, bizonyára azért, mert Genfől való távollétét csak ideiglenesnek szánta. Nem tudjuk, egyáltalán gondolt-e arra, hogy feljegyzései nagyobb eséllyel maradhatnak meg az utókor számára, ha nem viszi őket magával Moszkvába. 1923-ban bizonyára nem számított arra, hogy milyen sors vár majd rá és családjára a sztálini, majd a Hitler által megszállt Szovjetunióban. Spielrein naplója és levelezése 1980-ban jelent meg nyomtatásban. A cím, amellyel olaszul (Carotenuto 1980), majd nem sokkal később angolul (Carotenuto 1982), és azután más nyelveken is kiadták, rögtön el is árulta, milyen helyet szánnak szerzőjének a pszichoanalízis történetében és a tágabb történelemben: *Egy titkos szimmetria naplója. Sabina Spielrein Jung és Freud között.*²

Az angol kiadást 1982-ben D. M. Thomas, *A fehér hotel* szerzője ismertette a *New York Review of Books*-ban megjelent recenziójában, (Thomas 1982) megjegyezve, hogy regénye megírásakor *még nem volt tudomása* Spielrein naplójáról. De hogyan lehetséges akkor, hogy Lisa Erdman, az énekesnő, és Sabina Spielrein, a pszichoanalitikus története mégis kísértetiesen hasonló elemekből épül fel? Nem kizárt, hogy Thomas mégiscsak hallott-olvasott egyet-mást az olaszul már megjelent naplóról. Am az is lehetséges, hogy volt valamilyen rejtélyes közvetítő szál, amely Lisa és Sabina történetét összekapcsolta, még mielőtt a napló egyáltalán napvilágra került volna. Ez a közvetítő szál talán éppen a Jung–Freud levelezés lehetett, ami először helyezte élesebb megvilágításba Sabina Spielrein történetét. Ennek volt köszönhető, hogy esete – „Anna O”-nak vagy „Dóranak”, Freud klasszikus esettanulmányai hőseiéhez hasonlóan – először a pszichoanalízis egyik korai „próbaeseteként” vonulhatott be a pszichoanalízis történetébe és legendáriumába. Spielrein persze már a legenda születése előtt is létezett – valóságos személyként, nem csupán úgy, mint egy anonim vagy idézőjeles „eset”, egy névtelen „orosz diáklány”. A pszichoanalízis szakmai köreiben neve már korábban, a Freud–Jung levelezés megjelenése előtt is ismert volt, mivel az 1910-es és 1920-as években több írása jelent meg szakfolyóiratokban, főként a gyermekek nyelvének pszichoanalitikus vizsgálatával kapcsolatban.³ Nevét olykor hivatkozásokban is megtalálhatjuk, Freudnál, Jungnál és más analitikusoknál, köztük Hollós Istvánnál. Neve többször felbukkan a bécsi pszichoanalitikus egyesület üléseinek jegyzőkönyveiben is. Margarete Hilferding után ő volt a *második* nő, akit a bécsi egyesület tagjává választottak. (Borgos 2018) Pszichoanalitikus publikációinak zöme azonban egészen

2 Magyar kiadását lásd, némileg eltérő címmel: Carotenuto 2015. A naplóból korábban már megjelentek részletek magyarul: Spielrein 2006.

3 Spielrein műveinek bibliográfiáját lásd Richebächer 2005.

mostanáig csak németül volt hozzáférhető.⁴ Tudni lehetett Oroszországba való visszatéréséről is, de további tevékenységét, sorsának alakulását – beleértve a tragikus vég részleteit is – sokáig teljes homály fedte.

„Az ördög patája”

A Jung–Freud levelezésben Spielrein alakja – nevének említése nélkül – először 1906 októberében bukkant fel, amikor Jung jelezte Freudnak: „az Ön módszerével most egy hisztériás nőbeteget kezelek. Húsz éves orosz diáklány, nehéz eset, már hat éve beteg”, (idézi Etkind 1999, 248). Ezután részletezi a páciens tüneteit is: székletürítési és -visszatartási nehézségek, kényszeres maszturbáció. Válaszában Freud elégedetten állapította meg, hogy a tünetek jól illeszkednek a jellemfejlődésről alkotott elméletéhez. Annak pedig, hogy a szóban forgó orosz leány diák, kifejezetten örült, mivel, mint írta: „a képzetlen emberek számára analízisünk még nem hozzáférhető.” (idézi Etkind, uo. 249) Egy másik Jung-levélből kiderül, hogy a diáklány az egyik terápiás ülésen éppen Puskin *Madárka* című versét szavalta el orvosának (aki levelében tévesen Lermontovnak tulajdonította ezt a költeményt). Jung értelmezése szerint ez a kis fantázia arról szól, hogy a páciens szeretné „szabadon engedni a madárkát”, vagyis elcsábítani terapeutáját, gyereket szeretne szülni tőle, mégpedig egy szőke, árja, Siegfried nevű kisfiút, aki végre beteljesítené beteljesületlen vágyait. Jung az „ördög patáját” vélte felfedezni az ügyben, és a felelősséget igyekezett a diáklányra mint démoni csábítóra hárítani, a „visszautasított neurotikus nő hálátlanságával” magyarázva „botrányos” viselkedését. Freud „kivülálló harmadikként” rendszeresen okos tanácsokkal és figyelmeztetésekkel látja el Jungot, újra és újra felhívva a figyelmét a viszontáttétel jelentőségére és kockázataira, arra, hogy „épp a szerelmen keresztül, amivel dolgozunk, rágalmaznak meg és sebeznek meg bennünket – ez a mi szakmánk negatív hozadéka, s természetesen e negatív hozadék miatt nem hagyjuk azt abba.” (idézi Etkind, uo. 261) Az azonban, hogy a diáklány valóságos személy, és hogy Sabina Spielreinnek hívják, csak 1909 júniusában derült ki a levelezésből, személyazonosságát ugyanis csak ekkor árulta el Jung Freudnak, az utóbbi határozott követelésére, miután már levelezésben állt egy Sabina Spielrein nevű, Zürichben élő orosz hölgygel, akiről azt gyanította, hogy ő lenne Jungnak az a bizonyos orosz páciense. Jung kénytelen bevallani, hogy valóban Spielrein volt „pszichoanalitikus próbaesete”, akinek ezért hálával és szeretettel tartozik, ám aki bizalmával visszaélve a házastársi hűség megszegésének lejtőjére vitte őt. A „csábító démon” megnevezésével és Freud színrelépésével így ért véget a dráma első felvonása.

A második felvonásban, az 1909 és 1912 között írt naplóban, valamint a Junggal és Freuddal folytatott levelezésében már maga Spielrein lép elő, aki két férfi között a saját női és szakmai emancipációjáért küzd. A napló és a levelek tanúsága szerint Sabina Spielrein sokoldalú és magával ragadó egyéniség volt, szerelemről, barátságról, szenvedélyről, szenvedésről, fájdalomról és halálról ugyanolyan magas érzelmi hőfokon írt, mint szakmáról, tudományról, filozófiáról és művészetről. Ebből a

⁴ Újabbban megjelent egy angol nyelvű válogatás Spielrein írásaiból: Cape – Burt (eds.) 2018.

korszakból származik a „Die Destruktion als Ursache des Werdens” (A pusztítás mint a keletkezés oka) című, azóta már klasszikussá vált tanulmánya (Spielrein 1912, magyarul 2008), amelyben Freudot megelőzve kifejti a *halálösztön* vagy destruktív ösztön fogalmát, a szexualitás destruktív és teremtő aspektusainak biológiai alapjait kutatva, és mindezt beágyazva egy későromantikus, Jung és Freud pszichoanalízise, Nietzsche filozófiája és Richard Wagner művészete által inspirált világképbe. Mint Etkind (1999) kimutatja, Spielrein felfogásán erősen érződik az orosz szimbolizmus, és különösképpen olyan korabeli orosz gondolkodók hatása is, mint Vlagyimir Szolovjov és Vjacseszlav Ivanov. A naplóban és a levelekben továbbra is felbukkan a Wagner operáiból kölcsönzött Siegfried-motívum, amely azonban számos átalakuláson ment át. (Lothane 2016) Sabina továbbra is „Siegfriedről” szötte álmait, a gyerekekről, akit Jungtól szülte volna meg, álmát azonban csak szimbolikus formában valósította meg. Mint Etkind megjegyzi: „Megszülte cikkét, mint Siegfriedet: a két szellemi tradíció, a zsidó és az árja közös gyermekét”. (Uo. 284.)

„Orosz sztereotípiák”

James L. Rice amerikai Dosztojevszkij-kutató „Orosz sztereotípiák a Freud–Jung levelezésben” című, 1980-as cikkében próbálta rekonstruálni – még a napló tartalmának ismerete nélkül – az eset „forgatókönyvét”, azt a folyamatot, ahogyan az eset esettörténeté, a páciens és az orvos találkozása mindkettőjük számára *sorseseleménnyé* válik. (Rice 1980) Egyben felhívta a figyelmet arra, hogy Freudnak és Jungnak az ominózus „orosz diáklányhoz” való viszonyát milyen erőteljesen befolyásolták az „oroszokról” mint olyanokról alkotott előfeltevéseik (szenvédélyesség, utópikus hit, lázadás, radikalizmus, messianizmus stb.) – olyan sztereotípiák, amelyeket főként családi emlékeik, olvasmányélményeik, valamint a látókörükbe került orosz kollégák és páciensek⁵ megfigyelése nyomán alakítottak ki. Sabina persze, mint tudjuk, nem csak orosz volt, hanem zsidó is, és Freud éppen a Junggal való szerelmi csalódás idején figyelmezteti őt arra, hogy ne felejtse: „mi zsidók vagyunk és azok is maradunk. Mások mindig csak kihasználnak bennünket, sohasem fognak bennünket megérteni és megbecsülni.” (Carotenuto 2015, 109.)

Alekszandr Etkind *A lehetetlen Erószában*, amely 1994-ben jelent meg oroszul (magyarul: Etkind 1999)⁶, már a levelezés és a Spielrein-hagyaték ismeretében dolgozta fel a történetet, vagyis a „tisztá játékot” (*spiel - rein*), amely a pszichoanalízis két „alapító atyja” közt folyt az orosz páciens ügyében. Ugyancsak 1994-ben jelent meg John Kerr amerikai életrajzíró *A Most Dangerous Method* című könyve (Kerr 1994), amely azt vizsgálja, hogy a korai pszichoanalízis történetében milyen szerepe volt az olyan – Bálint Mihály magyar pszichoanalitikus kifejezésével –

5 Jung pszichoanalitikus vitacsoportjának az 1900-as évek elején több orosz zsidó származású résztvevője volt, Spielrein mellett Fanni Csalevszkaja, Eszter Aptyekman, Tatyjana Rozental, valamint Max Eitingon, aki Jung asszisztense, majd később Freud egyik legközvetlenebb munkatársa lett. Orosz volt a „Farkasember”, Freud egyik leghíresebb esettanulmányának hőse, valódi nevén Szergej Pankejev (lásd erről Rice 1980, Etkind 1999)

6 Etkind könyvének Spielreinről szóló fejezete már korábban is megjelent a *Thalassa* című folyóiratban, Szöke Katalin fordításában és bevezetésével (Etkind 1998).

„díványgabalyodásoknak”, mint amilyenek többek között Jung, Spielrein és Freud viszonyában történtek. Kerr szerint Spielrein áldozata volt ennek a „tisza játéknak”, és egyszersmind démoni erővel rendelkező intrikus volt, aki döntő szerepet játszott abban, hogy Jung és Freud útjai radikálisan szétváltak.

A freudi analízis archetípusa

Egy olyan, dús fantáziával megáldott írónak, mint D. M. Thomas, a Jung–Freud levelezés szerzői, szereplői és témái önmagukban, a „második felvonás” ismerete nélkül is elégséges anyagot kínálhattak ahhoz, hogy fikciót lehessen köréjük építeni. A történetben, amely a levelezés alapján rekonstruálható, sorra megjelennek azok a témák, amelyeket az író *A fehér hotel*ben feldolgozott: orosz szenvedélyesség és zsidó szorongás, alávetettség és emancipáció, elfojtás és női szexualitás, életöszön és halálvágy, gyermekkori trauma és felnőttkori csábítás, incesztus és homoerotika. Mintha csak a Jung–Freud levelezésbe beíródott volna egy titkos napló, valamilyen narratív mag, amelyből *A fehér hotel* története kibontakozik. D. M. Thomas 1982-es recenziója ugyanazt a narratív magot véli felfedezni a naplóban, mint Lisa Erdman általa kitalált történetében: *a freudi analízis archetípusát*. Ennek alapsémája Thomas szerint a szerelem és a csábítás rituáléján alapul:

„Egy igen rossz lelkiállapotban lévő fiatal nő naponta eljár egy középkorú, nős úriember szobájába, és lefekszik egy díványra. A férfi teljhatalommal rendelkezik, a nő pedig rendkívül törékeny. A férfi azt követeli, hogy a nő teljes bizalommal legyen iránta, tárja fel neki álmait, legbensőbb, legkínosabb titkait, obszcén vágyait. Mindez hónapokon át folytatódik. A férfi elvárja a nőtől, hogy ellenálljon, és ebben rejlik a szituáció különös bája. Freud esettanulmányai ilyen kifinomult és rejtett pszichés csábítási történetek... A férfi először lehántja a felületi rétegeket, majd eljut az ellenállóbb anyagig – úgyszólván a »fűzőig« – és végül, a csábító emberfeletti erőfeszítése nyomán »minden világossá válik« [...]. Miután elérte célját, az analitikusnak meg kell szabadulnia a fiatal nőtől, finoman és gyengéden, de határozottan: az ügynek vége van.”

Thomas szerint ugyanez az archetipikus séma érvényesül például Ferenczi Sándor „kölcsonös analíziseiben” is. (Thomas 1982)⁷

Ez volna az az „archetipikus séma”, amely alkalmassá tette Sabina Spielrein esetét a fikciós narratívára, mintha csak ő maga kínálta volna fel saját magát, a Burghölzliben írt bizarr végrendeletével, arra, hogy hús-vér alakjából legenda legyen. „Sabina Spielreinek hívtak” – ezzel az emblematikus, Sabina „végrendeletére” utaló címmel készített 2002-ben Elisabeth Márton, magyar származású svéd filmrendező egy dokumentum-játékfilmet, részben eredeti forrásokat felhasználva, részben színészek által megjelenítve. A film nem kívánt több lenni, mint felmutatni és bizonyítani – a rendelkezésére álló nagyon kevés hiteles dokumentum alapján –, hogy Sabina Spielrein valóban létező „ember volt egyszer”, nem csupán eset vagy

⁷ Ugyanebben az időben zajlott egy hasonló „többfelvonásos dráma” Ferenczi és egyik páciense, Pálos Elma között (lásd Erős 2004).

„játékszer”, rendkívüli sorssal és rendkívüli képességekkel. Elisabeth Márton filmjével ellentétben a Spielrein-sztori alapján készült tisztán fikciós filmekre inkább a „bulvárosítás” volt jellemző. Roberto Faenza olasz rendező *Prendimi l'anima* című, 2002-es filmje (magyar mozikban: *Lélekszakadva*) gyenge lábakon álló történet volt egy fiatal orosz származású nőről és egy amerikai újságíróról, akik napjaink Oroszországában Spielrein nyomait kutatják – gyakorlatilag eredménytelenül. Nagyobb közönségsikert aratott David Cronenberg *A Dangerous Method* című 2011-es filmje (magyarul *Veszélyes vágy* címmel forgalmazták), amelynek középpontjában a Jung és Spielrein közötti szerelmi viszony története állt. A film forrása, John Kerr említett könyve ezt a viszonyt differenciáltan ábrázolja, beágyazva azt a „veszélyes módszer”, a pszichoanalízis történetébe. Cronenberg filmje azonban a történetet a két főszereplő közötti, feltételezett, ám soha nem bizonyított szado-mazochisztikus viszonyra redukálja – egyébként igen hatásosan.⁸ A vászon mellett a színpadon is felbukkant Spielrein alakja: Kerr könyvét Christopher Hampton angol drámaíró alkalmazta színpadra, s a színművet 2004-ben *Kúra (Jung a díványon)* címmel a Budapesti Kamaraszínházban is bemutatták.

Szellemből előfutár

Így válik Spielrein „celebbé” és hollywoodi hősnővé a dráma harmadik felvonásában. Napjainkban azonban tanúi lehetünk egy újfajta Spielrein-reneszánsznak is, amely a „celebből” újra embert próbál formálni, lehántva róla a nevéhez tapadt mítoszokat és legendákat. (Lothane 2016) Ez a törekvés összefügg azzal is, hogy egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik a pszichoanalízis „mostohagyermekének”, feledésbe merült vagy marginalizált szereplőinek – köztük Ferenczi Sándornak – élete és munkássága iránt.⁹ Ezen törekvéseken belül egyre nagyobb figyelmet kapnak a pszichoanalízis történetében jelentős szerepet játszó nők is (köztük igen nagy számban a magyar vagy magyarországi származású női analitikusok), akiknek – Spielrein kortársaiként – keményen meg kellett küzdeniük saját szakmai és emberi emancipációjukért.¹⁰ Spielrein reneszánszának fontos állomásait jelzik az utóbbi években megjelent életrajzok és Spielrein tudományos munkásságáról szóló elemzések, amelyek számos, korábban nem ismert forrást (kórházi feljegyzések, további levelezések, cikkek, visszaemlékezések, német, svájci, osztrák, orosz és más levéltárakból, gyűjteményekből származó dokumentumok) hoztak felszínre. Etkind úttörő munkáját Sabine Richebächer svájci pszichoanalitikus és történész monográfiája, filológiai alaposságú Spielrein-életrajza követte. (Richebächer 2005) 2014-ben jelent meg John Launer angol kutató *Sex Versus Survival. The Life and Ideas of Sabina Spielrein* című könyve. Launer volt az első olyan kutató, aki Spielrein irodalmi hagyatékának kezelőitől megkapta az engedélyt a naplóból és levelezéséből való korlátlan idézésre. Ez a monográfia tekinthető ma a legobjektívabb Spielrein-

⁸ A Spielrein-történet és a korai pszichoanalízis filmbeli ábrázolásáról lásd: Stark – Kovács 2018, Ferrell – Silverman 2014.

⁹ Lásd erről újabban: Harris – Kuchuck 2015.

¹⁰ Lásd erről részletesen Borgos Anna nemrégiben megjelent monográfiáját (Borgos 2018).

életrajznak és egyben szellemi, tudományos teljesítménye leghitelesebb értékelésének. (Launer 2014) 2017-ben jelent meg Angela M. Sells amerikai kutató *Sabina Spielrein: The Woman and the Myth* című könyve, Spielrein életművének és hatásának feminista szempontú elemzése. (Sells 2017)

Legújabbban Adrien Harris amerikai pszichoanalitikus foglalta össze Spielrein tudományos munkásságát, hangsúlyozva annak eredetiségét, kreativitását és korszerűségét. (Harris 2015) Harris szerint tudományos teljesítménye révén Spielreint tudománytörténeti értelemben *elődnek* kell tekinteni, nem pedig „kísértetnek”, aki valamiféle különös imágóként, „animaként” lebegne Jung és Freud között. Munkáinak történelmi szerepét Harris egyrészt abban látja, hogy radikális módon közelítették meg a nőiség és a női sexualitás problémáját, Spielrein tehát a modern gender-kutatások egyik előfutárának tekinthető. Másrészt kiemeli jelentőségét olyan modern pszichológiai területeken, mint a gyermekek megfigyelése és analízise, az érzelmi, kognitív és szociális funkciók fejlődésének dialektikája, a nyelv és a beszéd eredetének és fejlődésének kérdése. Fejlődéslélektani szempontból Spielrein munkásságát Harris beágyazza azokba a törekvésekbe, amelyeket egyrészt Spielrein genfi kollégái, köztük Jean Piaget, másrészt a húszas évek szovjet pszichológiájának olyan – marxista indíttatású – klasszikus művelői képviseltek, mint L. Sz. Vigotszkij és A. R. Lurija. Spielrein nyelvelméleti munkásságának jelentőségével újabban Faluvégi Katalin foglalkozott, feltárva azokat a kapcsolatokat, amelyek Freudnak, Ferenczinek, Spielreinek és Hollósnak a nyelv eredetére és az „ösztonnyelvre” vonatkozó elgondolásait a modern nyelvészettel és pszicholingvisztikával is összekötik. (Faluvégi 2018) A nyelv fejlődésére vonatkozó pszichoanalitikus elméletek egyik alapművének számít például Spielreinek a „papa” és a „mama” szó eredetéről szóló tanulmánya. (Spielrein 1922)

A Spielrein-reneszánsz¹¹ új ablakot nyit az orosz pszichoanalízis kultúrtörténetére és ennek nemzetközi összefüggéseire is, különös tekintettel egy tágabb – közép- és kelet-európai – kontextusra¹², és arra a rendkívüli *kultúraközvetítő* szerepre, amelyet Spielrein töltött be Rosztovból Zürichbe, onnan Bécsbe, újra Svájcba, majd Moszkvába és onnan újra Rosztovba vezető útján. Ennek az útnak lett tragikus végállomása Kígyószoros tömegsírja, mint ahogy fiktív alteregója, Lisa Erdman számára Babij Jar.

11 Ennek egyik jele, hogy megalakult a nemzetközi Spielrein-társaság. Lásd:

<https://www.spielreinassociation.org> A Társaság 2020 áprilisában tartja első konferenciáját Varsóban „Sabina Spielrein és a pszichoanalízis női úttörői” címmel. [A konferencia a koronavírus-járvány miatt 2021 áprilisára tolódot – a szerk.]

12 Freud „orosz gyökereiről” és az oroszországi pszichoanalízis korai történetéről lásd pl. Rice 1993, Ljungren 2014. A pszichoanalízis lengyel-német-zsidó gyökereiről lásd legújabbban Koblinska-Dehe – Dybel – Hermanns (Hg.) 2018. Spielrein családi gyökerei apai ágon a mai Lengyelországba, anyai ágon a mai Ukrajnába vezetnek vissza.

Eset és esemény

A dráma negyedik, utolsó felvonása már a Szovjetunióban játszódott. Tudjuk, hogy Spielrein Moszkvába költözése után bekapcsolódott az ottani, akkor még igencsak pezsgő pszichoanalitikus közéletbe. Mindössze azonban csak egy évig dolgozott az I. D. Jermakov vezette Állami Pszichoanalitikus Intézetben és annak gyermeklélektani laboratóriumában. 1924-ben családjával együtt visszaköltözött szülővárosába. A többi néma csend? Nem egészen, mivel Launer és Richebächer életrajzi kutatásaiból kiderül, hogy a harmincas évek elejéig még Rosztovban is folytatta – egyre nehezebb körülmények között – pszichoanalitikusi és gyermekpszichológusi tevékenységét. Időnként még publikált szaklapokban, és olykor külföldi kollégáinak is hírt adott magáról. 1927. augusztus 24-én így írt egykori zürichi kollégájának, a már említett Max Eitingonnak:

„Ha tudná, mennyire sajnálom, hogy nem találkozhatok Önökkel szeptember 1-3-án a[z innsbrucki nemzetközi pszichoanalitikus] kongresszuson! Fő akadályja ennek második leánykám, az édes egyéves, akit sem magammal vinni, sem itt hagyni nem tudok. De egyesületünknek tartozom némi számadással itt, az Észak-Kaukázus vidékén végzett tevékenységünkről. – A pszichoanalízis iránti érdeklődés nagyon elterjedt nálunk, de felületes. Az embereknek nincs idejük arra, hogy az »ügy«-nek szenteljék magukat, mert alapvetőbb, »gyakorlati« érdekek állnak az előtérben. A Don menti Rosztov pszichiátriai klinikájának hivatalos képviselője nagy becsben tartja a pszichoanalízis vívmányait – óva int azonban a »túlzásoktól« a nemiség terén. A klinika asszisztensei saját szakállukra úzik az analízist – ugyanakkor tulajdonképpen mindannyian az analízis ellen vannak.”¹³

Richebächer adatai szerint Spielrein utolsó cikke 1931-ben jelent meg az *Imago* folyóiratban. A többi valóban néma csend.

Felmerül a kérdés: minek is köszönhette rendkívüli posztumusz sikerét Sabina Spielrein? Hogyan válhatott az eset „klinikai meséből” történelmi eseménnyé?¹⁴ Talán Sabina Spielrein történetére is érvényes, amit Erik H. Erikson ír a fiatal Lutherről szóló pszichohistóriai tanulmányában:

„Az emberi természetet elsősorban a konfliktus állapotában lehet a legjobban tanulmányozni. Az érdeklődő krónikások elsősorban különleges körülmények között figyelnek fel igazán az emberi konfliktusokra. Az egyik ilyen körülmény a klinikai munka, amelynek során a szenvedés – már csak azért is, hogy megtalálja a segítséget – szükségképpen történetté válik. Egy másik ilyen különleges körülmény a történelem, amelynek során különleges adottságú emberek saját énközpontú manővereik és az emberiség karizmatikus személyiségek iránti vonzódása folytán (ön)életrajzzá válnak.” (Erikson 1991, 19.)

Spielrein történetében hihetetlen sűrűséggel árasztanak el bennünket a különleges körülmények. Egyéni trauma és kollektív történelem, zsidó sors és orosz szenvedés, betegség és zsenialitás, test és szellem, szexuális felszabadulás és elfojtás, halálvágy és

13 A levél teljes szövegét lásd Richebächer 2016.

14 Eset és esettörténet viszonyáról lásd Csabai 2017.

kreativitás, tudomány és művészet, áldozat és árulás, női sors és emancipatorikus lázadás – a régi századforduló nagy kihívásai és toposzai sorra megjelennek a Spielrein-történet különböző változataiban és biográfiai, dokumentarista vagy fikciós reprezentációiban. De egyben eleget tesznek posztmodern korunk ama titkos vágyának, intellektuális és érzelmi igényeinek is, hogy pusztá „szövegek” helyett igazi történetekkel, áldozatokkal és hősökkel találkozzunk. Nagy kérdés azonban, hogy Sabina életének mozaikjaiból valaha is összeáll-e majd az egyetlen „igaz történet”.

Felhasznált irodalom

Borgos A. (2018). *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Budapest: Noran Libro.

Cape, R. – R. Burt (eds.) (2018). *The Essential Writings of Sabina Spielrein*. London: Routledge.

Carotenuto, A. (1980). *Diario di una segreta simmetria. Sabina Spielrein tra Jung e Freud*. Roma: Astrolabi.

Carotenuto, A. (1982). *A Secret Symmetry. Sabina Spielrein Between Jung and Freud*. New York: Pantheon Books.

Carotenuto, A. (2015). *Jung és Freud között. Sabina Spielrein története*. Ford. Mód Anna. Budapest: Animula.

Csabai M. (2017). *Eset-történet. A klinikai mesétől az adatbankig*. Budapest: Oriold és Társa.

Erikson, E. H. (1991). *A fiatal Luther és más írások*. Ford. Erős Ferenc és Pető Katalin. Budapest: Gondolat.

Erős F. (2004). Nem egészen tiszta játék egy magyar lánnyal. Szexualitás, szerelem, női szerep a Freud–Ferenczi levelezésben. In: Uő.: *Kultuszok a pszichoanalízis történetében*. Budapest: Józsvöveg, 103-123.

Etkind, A. (1998). Tiszta játék egy orosz lánnyal. Ford. Szőke Katalin. *Thalassa*, 9(2-3): 51-108.

Etkind, A. (1999). *A lehetetlen Erósza. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Ford. Bratka László, Kiss Ilona, M. Nagy Miklós, Szőke Katalin. Budapest: Európa.

Faluvégi K. (2018). Nyelvészeti kapcsolódások a korai pszichoanalitikusoknál: Freud, Ferenczi, Spielrein, Hollós. *Imágó Budapest*, 7(3): 30-52. http://www.imagobudapest.hu/images/lapszamok/2018_3_Nyelv_es_pszichoanalizis/IB_2018_3sz_pp030-52_Faluvegi.pdf

Ferrell, D. R. – M. A. Silverman (2014). A Dangerous Movie? Hollywood Does Psychoanalysis. *Journal of Religion and Health*, 53(6): 1841-1856.

Harris, A. (2015). „Language is there to bewilder itself and others.” Theoretical and clinical contributions of Sabine Spielrein. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 63: 727-767.

Harris, A. – S. Kuchuck (eds.) (2015). *The Legacy of Sándor Ferenczi: From Ghost to Ancestor*. London: Routledge.

Kerr, J. (1994). *A Most Dangerous Method. Freud, Jung and Freud Spielrein*. New York: Knopf.

Launer, J. (2014). *Sex Versus Survival. The Life and Ideas of Sabina Spielrein*. London: Overview Press.

Koblynska-Dehe, E. – P. Dybel – L. M. Hermanns (Hg.) (2018). *Zwischen Hoffnung und Verzweilung. Psychoanalyse in Polen im polnisch-deutsch-jüdischen Kulturkontext 1930-1939*. Giessen: Psychosozial Verlag.

Ljunggren, M. (2014). *The Early Break Through of Psychoanalysis in Russia. In: Poetry and Psychiatry. Essays on Early Twentieth Century Russian Symbolist Culture*. New York: Academic Studies Press.

Lothane, H. Z. (2016). Sabina Spielrein's Siegfried and other myths. *International Forum of Psychoanalysis* 25(1): 40-49.

McGuire W. (ed.) (1974). *The Freud/Jung Letters*. London: Routledge.

Richebächer, S. (2005). *Sabina Spielrein. „Eine fast grausame Liebe zur Wissenschaft”*. Zürich: Dörlemann.

http://imagobudapest.hu/images/lapszamok/2016_1_Tarsadalomkritika-I_szam/Imago_Bp_2016-1-szam_pp088-105_Richebacher-Sabine.pdf

Richebächer, S. (2016). „Vágyom arra, hogy valamennyiükkel együtt lehessek...” Sabina Spielrein-Scheftel 1927. augusztus 24-i levele a Don menti Rosztovból Max Eitingonhoz. *Imágó Budapest*, 25(1): 88-105.

Rice, J. L. (1982). Russian Stereotypes in the Freud-Jung Correspondence. *Slavic Review*, 41(1): 19-34.

Rice, J. L. (1993). *Freud's Russia. National Identity in the Development of Psychoanalysis*. New York: Transaction Publishers.

Sells, A. (2017). *Sabina Spielrein: The Woman and the Myth*. New York: SUNY Press.

Spielrein, S. (1912). Die Destruktion als Ursache des Werdens. *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen*, 4: 465-503.

Spielrein, S. (1922). Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama. Einige Betrachtungen über die Stadien der Sprachentwicklung. *Imago*, 8(3): 345-367.

Spielrein, S. (2006). Naplórészletek. Ford. Hárs György Péter. *Thalassa*, (17)1: 49-62. [imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(17\)2006_1/049-62_S-Spielrein.pdf](http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(17)2006_1/049-62_S-Spielrein.pdf)

Spielrein, S. (2008). A pusztítás mint a keletkezés oka. Ford. Molnár Emese és Malomsoky Ildikó. *Thalassa*, 19 (3): 13-51.

[http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(19\)2008_3/13-51_S-Spielrein_Pusztitas_es_keletkezés.pdf](http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(19)2008_3/13-51_S-Spielrein_Pusztitas_es_keletkezés.pdf)

Stark A. – Kovács P. (2018). „Spielrein variációk.” A pszichoanalízis kezdeteinek visszatükröződése és a „veszélyes vágyak” a filmművészetben. In: Fecskó-Pirisi E., Lénárd K., Papp-Zipernovszky O. (szerk.): *A vászon és a dívány találkozása. Tanulmányok filmről, pszichoanalízisről*. Budapest: Oriold és Társa, 298-304.

Thomas, D. M. (1981). *The White Hotel*. London: Victor Gollancz.

Thomas, D. M. (1982). A Fine Romance. *New York Review of Books*. May issue.

Thomas, D. M. (1990). *A fehér hotel*. Ford. Kúnos László és Rakovszky Zsuzsa. Budapest: Európa.